

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

Kərbəlayi Baba Fərəc, İbrahim Mirzə və b. kimi alimlər bəxş etmişdir. Bir sözlə, Səfəvilər dövründə Azərbaycan Türk mədəniyyəti dolğun inkişaf yolu keçmiş, İmperatorluq ərazisində ya-

ratdığı İmperatorluq dağılır. Azərbaycan xanlıqlara parçalanır, ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dövlətlər yaranır. Nadir Şahdan sonra Azərbaycan ərazisində 17 xanlıq, 5 sultanlıq və 5 mülkəlik yaranmışdı. Bu xanlıqlardan 8-i Güney Azərbaycanda, 8-i Quzey Azərbaycanda, biri isə Qərbi Azərbaycanda

meyl edir, onlarla ittifaqa girməyə cəhd edirdilər. Lakin Osmanlı İmperiyasının özü çətin vəziyyətdə olduğu üçün xanlara kömək edə bilməmiş, ona görə də Quzey Azərbaycan uğrunda çar Rusiyası ilə Azərbaycan Qacarlar dövləti arasında mübarizə başlamış, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şu-

məd xan Dünbülü, Hacı Çələbi, Pənəhəli xan Cavanşir, Quba xanı Fətəli xan, Molla Pənəh Vaqif kimi dövlət xadimləri yetişdirmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, çar Rusiyasının cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana iddiaları artmış, nəhayət on illik müharibə ərzində çar Rusi-

XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu şahzadələri arasında baş verən hakimiyyət davalarından istifadə edən Səfəvilər Azərbaycanın siyasi-dini həyatında mühüm rol oynamağa başlayırlar. Uzun müddətli gərgin mübarizədən sonra nəhayət 1500-cü ilin sonunda Şirvan hakimi Fərrux Yasəri, 1501-ci ildə Haxçıvan ərazisində Əlvənd Mirzəni məğlub edən, həmin ildə Bakını tutan və 1501-ci ilin payızında tənənə ilə Təbrizə daxil olan 14 yaşlı Şeyx İsmayıl «Şah» elan edilərək paytaxtı Təbriz şəhəri olmaqla Səfəvi Türk dövlətinin əsasını qoymuşdu.

1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər 235 il davam edən Səfəvilər sultanlığı Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinə son qoyaraq mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan Türk dövləti yaratmış, ərazilərini daha da genişləndirərək İmperiyaya çevrilmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Türkcəsini rəsmi dövlət dili elan etmiş, Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının çiçəklənməsində müstəsna rol oynamışlar.

Dövlət başçısı Şah İsmayıl Xətayinin doğma Türk dilində şeirlər yazdığını görən dövlətin bütün ərazilərindəki şairlər də ana dilində əsərlər yaratmağa başlamış və beləliklə də Azərbaycan ədəbi yazılı Türkcəsi xeyli zənginləşərək ərəb və fars dilləri ilə rəqabət edə biləcək bir səviyyəyə yüksəlmişdi. Səfəvi sarayında Həbibinin başçılığı ilə Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimiden ibarət ədəbi məclis yaradılmış, xalq şerinin ən görkəmli nümayəndəsi Aşıq Qurbanı sarayda yazıb-yaratmış, saz saraya daxil olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatına aid yeni dastanlar yaranmağa başlamışdı.

Bu dövr Azərbaycana Şah İsmayıl kimi dövlət başçısı, Məhəmməd Füzuli kimi dahi mütəfəkkir, Həbib, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi və b. kimi böyük şairlər, Sultan Məhəmməd, Kəmaləddin Behzad kimi dahi rəssamlar, Aşıq Qurbanı, Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşıq və b. kimi ustad aşıqlar, onlarla müderris, təzkirəçi, tarixçi, təbib, riyaziyyatçı, astronom, musiqiçi, memar, nəqqaş, xəttat, Şükrullah Şirvani, Mövlana Mirzə Məhəmməd, Mövlana Əbdülbaqi,

Tarixdən bu günə - Azərbaycan türkləri

(başlanğıcı ötən sayımızda)

şayan digər xalqların da mədəni inkişafında dəyərli rol oynamışdır.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Səfəvilər dövləti üç tərəfdən - Şimaldan çar Rusiyası, Şərqdən Əfqan feodalları, Qərbdən Osmanlı İmperatorluğu tərəfindən hücum məruz qalır. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Səfəvi ordu başçısı Nadir xan əvvəlcə Əfqanları, daha sonra isə Rusları və Osmanlıları dövlətin ərazilərindən

(İrəvan Xanlığı) yaranmışdı. Quzeydəki sultanlıqlar Şəki xanlığından, mülkəliklər isə Qarabağ xanlığından asılı idi. Hər bir xanlığın öz xanı, öz vəziri, öz ordusu, hətta öz pulu var idi. Hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı. Kəndlər yüzbaşı və kəndudalar, şəhərlər kələntərlər, mahallar naiblər, qalalar qalabəylilər tərəfindən idarə olunmaqla hamısı xanlara tabe idilər. Bu xanlıqların hər biri özünü müstəqil sayır, müstəqil xarici siyasət

şada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə «bu xanlıqların bütün varlığı böyük təhlükə qarşısında qaldı» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 572). Azərbaycan belə bir vəziyyətdə XIX əsrə daxil oldu.

XVIII əsr Azərbaycanında bütün çətinliklərə baxmayaraq, Şəki xan sarayı, Şəki xanovlar evi, Cümə məscidi, İrəvanda Göy məscid, Şuşa, Əsgəran və Bayat qalaları, Şuşa məscidi və b. diqqətəlayiq memarlıq abid-

yası Quzey Azərbaycanı tamamilə işğal edərək, öz imperiyası tərkibinə qatmış, beləliklə də Azərbaycanın bir hissəsi öz dövlətçiliyini itirmiş oldu. Bu vəziyyət Quzey Azərbaycanda XX əsrin 18-ci ilinə, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulana qədər davam etdi. Güney Azərbaycan Türkləri isə öz dövlətçilik ənənələrini davam etdirmiş, nəhayət 1925-ci ildə ruslar və ingilislər tərəfindən Mazandarlı Rza şahlıq taxtına çi-

vurub çıxararaq 1732-ci ildə şah II Təhmasibi taxtdan salır və onun kiçik yaşlı oğlu Abbas Mirzəni III Şah Abbas adı ilə taxta çıxarıb özünü onun qəyyumu adlandırır. 1736-cı ildə III Şah Abbasın qəflətən ölümündən istifadə edərək Nadir xan Muğanda toplanan qurultayda özünü «Şah» elan edir. 11 illik hakimiyyəti dövründə Nadir Şah Əfşar mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətini bərpa edərək Hindistan və Əfqanıstanı da fəth edərək qısa müddətli olsa da bir İmperatorluq yaratmağa müvəffəq olur. Lakin 1747-ci ilin 9 mayında sui-qəsd nəticəsində öz sarayında qətlə yetirilən Nadir Şahdan sonra onun min bir əziyyətlə ya-

yeridir, bir-biri ilə müharibə edir, ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar.

Artıq XVIII əsrin 60-cı illərində Güney Azərbaycan xanlıqlarını Kərim xan Zənd birləşdirib müəyyən mənada mərkəzi hakimiyyət yaratmağa nail olmuşdu. O, Quzey Azərbaycan Xanlıqlarını da nəzarət altına almağa çalışsa da, buna nail ola bilməmiş, daha sonra 1781-ci ildə hakimiyyətə gələn Ağa Məhəmməd şah Qacar Güney Azərbaycan xanlıqlarını və İran ərazisini özünə tabe edərək özünü Quzey Azərbaycana çevirmişdi. Bu dövrdə Quzey Azərbaycan xanlıqlarının bir qismi Qacarlara, bir qismi Rusiyaya, bir qismi də Osmanlılara

dələri yaradılmış, Azərbaycan elmində və maarifində bezi irəliləyişlər olmuş, musiqi, rəngkarlıq və memarlıq inkişaf etmişdi. Bu dövr Azərbaycana Hacı Məhəmməd Zare, Rəfai, Hüseyin xan Müştəq, Nicat Şirvani, Şakir Şirvani, Arif Şirvani, Arif Təbrizli, Ağa Məsih Şirvani, Xəstə Qasım, Şikəstə Şirvani, Şəkili Nəbini, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənəh Vaqif və b. şairlər, Əbdülrəzzaq Dünbülü kimi tarixçi, Zeynəlabdin Şirvani kimi coğrafiyaçı alimlər bəxş etmiş, «Şəhriyar dastanı», «Oğru və qazi» kimi nəsr əsərləri yaranmışdı. Bu dövr həmçinin Ağa Məhəmməd şah Qacar, Fətəli xan Əfşar, Cavad xan Ziyadoğlu, Əh-

xarılaraq 1000 illik Azərbaycan Türk hakimiyyətinə son qoyulmuşdu.

Buna baxmayaraq, Quzey Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə öz dövlətçiliyini bərqərar etmiş, lakin bolşeviklər tərəfindən bu dövlətə də son qoyulmuş və Quzey Azərbaycan yenidən 70 illik rus müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Nəhayət 1991-ci ildə Quzey Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etmiş, dünya dövlətləri sırasına daxil olmuşdur. Güney Azərbaycanda isə milli müstəqillik uğrunda mübarizə davam etməkdədir. Artıq XXI əsrdə Bütöv, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması tarixi zərurətə çevrilmişdir.